

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

F. F. Bruce, Second Thoughts on the Dead Sea Scrolls. London. The Pater Noster Press. 1956, (σελ. 144).

Τὸ θέμα τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τῆς περὶ τὴν Νεκρὰν Θάλασσαν περιοχῆς ἔξακολουθεῖ, ὡς γνωστόν, νὰ εἶναι ἕκ τῶν μάλιστα ἀπασχολούντων τὴν προσοχὴν ὄχι μόνον τῶν θεολόγων, ἀλλὰ καὶ τῶν μεμορφωμένων ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, ἄρα δὲ καὶ τῆς καθημερινῆς δημοσιογραφίας, πολυάριθμα δὲ εἶναι καὶ ἀντίθετα πρὸς ἄλληλα τὰ εἰς αὐτὸ ἀφιερωμένα ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα. Περὶ ἔν τούτων, ἴσως τὸ σπουδαιότερον πάντων, δηλ. περὶ τὸ ἔργον τοῦ M. Burrows, *The Dead Sea Scrolls* (1956), ἠσχολήθημεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (σελ. 645-46). Ἦδη δ' ἔχομεν ἀνὰ χεῖρας τὸ μικρότερον μὲν κατ' ὄγκον καὶ ἀξίαν, ἀλλὰ πάντως ἀξιόλογον σχετικὸν ἔργον τοῦ ἐν τῷ ἀγγλικῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Sheffield καθηγ. τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας καὶ Γραμματείας κ. F. Bruce, προῖόν προσωπικῆς αὐτοῦ ἐρεῦνης ἀναφερομένης εἰς τὸ φῶς τῶν εἰρημένων εὐρημάτων ἐπὶ τῆς Βίβλου καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῆς σκοτεινῆς ἱστορίας τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας Ἰουδαίας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἕκ τῆς εἰσαγωγῆς, ἀποτελούσης τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τῶν τυχῶν τοῦ Ἰσραήλ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ ἐννοηθῶσιν εὐκολώτερον τὰ εὐρήματα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης, ἔνδεκα κεφαλαίων καὶ τοῦ ἐπιλόγου. Ἐν τῷ α' κεφ. περιγράφονται αἱ πρῶται ἀνακαλύψεις (σ. 15-25), ἐν τῷ β' αἱ μεταγενέστεραι (σ. 26-33)· ἐν τῷ γ' κεφ. χρονολογοῦνται τὰ εὐρήματα (σ. 34-44)· ἐν τῷ δ' κεφ. γίνεται λόγος περὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ Χιρμπὲτ Κουμράν (σ. 35-52)· ἐν τῷ ε' περὶ τῶν εὐρημάτων Βαντὶ-Μουραββαὰτ καὶ Χιρμπὲτ Μίρδ (σ. 53-57). Ἐν τῷ ς' κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῶν εὐρημάτων πρὸς τὴν Π. Διαθήκην καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸν Ἡσαΐαν (σ. 58-69) καὶ ἐν τῷ ζ' κεφ. ἡ ἐν τῇ κοινότητι τοῦ Κουμράν θεραπευομένη βιβλικὴ ἐρμηνεία καὶ μεσσιανικὴ ἔλπις (σ. 70-84). Ἐν τῷ η' κεφ. γίνεται λόγος περὶ τοῦ «διδασκάλου τῆς δικαιοσύνης» καὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ (σ. 85-98), ἐν τῷ θ' περὶ τῆς κοινότητος τοῦ Κουμράν (σ. 99-111), ἐν τῷ ι' κεφ. περὶ τῆς σχέσεως Κουμράν καὶ Ἑσσαίων (σ. 112-122) καὶ ἐν τῷ ια' περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Κουμράν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν (σ. 123-127). Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ παρέχονται συμπληρωματικαὶ πληροφορίαι (σ. 138-140) καὶ τὸ βιβλίον κατακλείεται διὰ πίνακος πραγμάτων καὶ ὀνομάτων (σ. 141-144). Χαρακτηριστικὸν τῆς κατευθύνσεως τοῦ συγγραφέως ἐν τῷ μετὰ χεῖρας ποινήματι εἶναι ὅτε τίτλος αὐτοῦ καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις ἐν τῷ προλόγῳ

(σ. 6-10). «Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι Δεύτεραι σκέψεις περὶ τῶν ἐϋρημάτων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης, διότι ὅσον πληθύνονται αἱ πληροφορίες περὶ τῶν μνημείων τούτων, ἐπὶ τοσοῦτον αἱ παλαιότεραι κρίσεις περὶ τῆς σημασίας των εἶναι ἀναθεωρηταί. Ἐν τούτοις ἡ λέξις δεύτεραι τοῦτίτλου τοῦ βιβλίου πρέπει νὰ νοηθῇ ἐν ἐλευθέρῳ ἔννοιά, καθ' ὅσον τινὲς τῶν ἐνταῦθα διατυπωμένων σκέψεων εἶναι τρίται ἢ τέταρται ἢ καὶ πέμπται. Ὅμως βεβαίως δὲν εἶναι αἱ τελευταῖαι».

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Robert Tobias, Communist-Christian Encounter in East Europe. School of Religion Press. Indianapolis. U. S. A. 1956 (Σελ. 596).

Ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ὁ κατὰ τὰ ἑπτὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ ἔτη ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Γενεύῃ ἐργασθεὶς, ἤδη δὲ καθηγητῆς τῆς Οἰκουμενικῆς θεολογίας ἐν Butler School of Religion τῆς Ἰνδιανοπόλεως τῶν Η. Π. Β. Α., ἐκθέτει τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν καὶ τῆς προσωπικῆς πείρας, ἣν ἀπέκτησεν ἐν τῇ ιδιότητι του ὡς ἐπιτελοῦς τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος Π.Σ.Ε., ἐπανελημμένως ἐπισκεφθεὶς τὴν τε Ρουμανίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν καὶ ἄλλας δορυφόρους χώρας καὶ ἐπικοινωνήσας μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἡγεσίας τῶν ἐν λόγῳ χωρῶν. Ἄς προστεθῇ δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ κ. Τοβίας ἐπισκέφθη ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ιδιότητα, ἰδίᾳ εἰς τὸν φιλανθρωπικὸν τομέα, καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ διὰ τὰς πρὸς αὐτὴν σχετικὰς ὑπηρεσίας του ἔτυχε καὶ τιμητικῆς διακρίσεως ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς Πολιτείας. Τὸ βιβλίον ἀπαρτίζεται ἐκ δύο κυρίων μερῶν. Ἐν τῷ πρώτῳ τούτων, ἐπιγραφομένῳ «Μία ἐρμηνεία» (σ. 9 - 220), ἀναλύονται οἱ κομμουνιστικοὶ σκοποὶ καὶ περιγράφεται ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ γενικώτερον ἡ θρησκευτικὴ ἢ μᾶλλον ἀντιεκκλησιαστικὴ καὶ ἀντιθρησκευτικὴ πολιτικὴ τῶν Σοβιέτ, ὡς καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν καὶ ἐπιβολὴν νέας θρησκείας ἀντικομμουνιστικῆς, εἴτα ἐκτίθενται οἱ ἀγῶνες τῆς ἀντιστάσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ ἀναγεννητικαὶ προσπάθειαι τῆς Ἐκκλησίας, τῆς τε Ὀρθοδόξου, τῆς τε ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῶν προτεσταντικῶν καὶ ἀκολούθως ἐξετάζεται ἀπὸ προτεσταντικῆς σκοπιᾶς ἡ οἰκουμενικότης καὶ ἡ ἀνάγκη ἀλληλεγγύης τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβαλλομένη μάλιστα ὑπὸ τῆς παρούσης κρίσιμου περιστάσεως αὐτῆς, ἐπίσης δὲ καὶ αἱ παρατηρούμεναι ἀνακαινιστικαὶ τάσεις μετὰ τῆς χριστιανωσύνης. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ μέρει (σ. 221 - 550), ἐπιγραφομένῳ «χρονικὸν τῶν γεγονότων», ἐκτίθενται τὰ ἐν Ρωσίᾳ καὶ ταῖς λοιπαῖς χώραις τοῦ παραπετάσματος συμβάντα ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1917 μέχρι 1950, παρεχομένης εἰκόνας τινός, ἔστω καὶ λίαν ἀτελοῦς, ὡς εἶναι εὐεξήγητον, τῆς ἐν ταῖς εἰρημέναις χώραις καταστάσεως, παρατίθενται δ' ἐν παραρτήμασι καὶ διάφορα λίαν δια-

φωτιστικά τῆς καταστάσεως ταύτης ἔγγραφα, ἐν τέλει δὲ καὶ ἀρκετὴ βιβλιογραφία.

Παρὰ τὴν ἀγαθὴν πρόθεσιν τοῦ συγγραφέως, ὅπως, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ προσωπικῆς καὶ ἐπιτοπίου ἐρεῦνης του καὶ ἀντιλήψεως, παρᾶσχη πιστὴν ὡς οἶον τε εἰκόνα τῆς ἐν ταῖς σοβιετοκρατουμέναις χώραις καταστάσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ παρὰ τὰς ἐπὶ τούτῳ καταβληθείσας ὑπ' αὐτοῦ φιλοτίμους προσπαθείας, ἢ φιλοτεχνηθεῖσα σχετικὴ εἰκὼν εἶναι, ὡς εἰκός, λίαν ἀτελής, ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀναμένῃ, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἐν ταῖς εἰρημέναις χώραις λαμβανόμενα ὑπὸ τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστῶτων αὐστηρότατα προληπτικὰ μέτρα καὶ τοὺς παρεμβαλλομένους εἰς τὴν ἔρευναν τῆς πραγματικῆς καταστάσεως περιορισμούς. Πιρὰ πάντα ταῦτα, ῥίπτεται διὰ τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς ἐκθέσεως τοῦ συγγραφέως φῶς εἰς τὴν κατάστασιν, ὥστε νὰ ἀξίζη ὁ κόπος τῆς μελέτης τοῦ βιβλίου καὶ τῆς διὰ μέσου τῶν ἔστω καὶ τεθλασμένων, ἐν πολλοῖς, γραμμῶν αὐτοῦ ἀναζητήσεως τῆς ἀληθείας.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἀρχιμ. Ἰωὴλ Γιαννακοπούλου, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο'. Τόμος Ἐκτος, Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ (Σελ. 127) .Τόμος Ζ'. Κριταί, Ρούθ. Ἐν Ἀθήναις 1957 (Σελ. 179).

Ἐν τοῖς μετὰ χεῖρας δυοῖν τεύχεσιν ὁ ζηλωτὴς καὶ ἐλλόγιμος ἐν Καλάμαις ἀρχιμανδρίτης συνεχίζει τὴν ἀξιοθαύμαστον προσπάθειαν τῆς ἐν νεοελληνικῇ παραφράσει ἀποδόσεως τοῦ θείου περιεχομένου τῆς Π. Διαθήκης, μετὰ σχολίων καὶ ἐξετάσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἀπολογητικῶν προβλημάτων, ὡς καὶ πρακτικῶν ἐφαρμογῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμῶν κειμένου, τῶν Ο'. Τοῦ ἔκτου τεύχους προτάσσεται γενικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Π. Δ. μετὰ παραθέσεως ἑνδεκα διαφωτιστικῶν πινάκων, εἰλημμένων ἐκ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τῇ λοιπῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολῇ εὐρημάτων, περὶ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύεται πως ἐνήμερος ὁ συγγραφεύς. Ἐπετα εἰδικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ βιβλίον Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ ἐπακολουθεῖ ἐρμηνευτικὴ παράφρασις. Ἐν τέλει δὲ παρατίθεται ὠραῖος ἔγχρωμος ἐξελληνισμένος χάρτης τῆς Παλαιστίνης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τῶν Κριτῶν.

Τὸ ἔβδ ο μ ο ν τεύχος περιέχει ἐπίσης εἰσαγωγὰς εἰς τὰ βιβλία Κριτῶν καὶ Ρούθ, ἐρμηνευτικὴν παράφρασιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῶν Ο', σχόλια καὶ παρεκβάσεις ἐρμηνευτικὰς, ὡς καὶ τινὰς εἰκόνας. Καὶ τὰ δύο ταῦτα τεύχη, ὄντα προῖδον πολλῆς μελέτης τοῦ συγγραφέως καὶ στηριζόμενα ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν Πατέρων καὶ ἐπιλέκτων συγχρόνων γάλλων, γερμανῶν καὶ ἄγγλων ρωμαιοκαθολικῶν ἐξηγητῶν, ἄρα ἐπὶ τῆς παραδόσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν δεδομένων τῆς συγχρόνου συντηρητικῆς ἐπιστήμης ἀφ' ἐτέ-

ρου, ἀποτελοῦσι πολύτιμον βοήθημα οὐ μόνον εἰς τοὺς εὐσεβεῖς λαϊκούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς κληρικούς καὶ τοὺς κατηχητάς, εἰς οὓς συμπεριλαμβάνομεν καὶ τοὺς καθηγητάς τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων, μάλιστα εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας ξένην τινὰ γλῶσσαν. Ἰδιαίτερος σημειοῦμεν τὴν παρατηρουμένην ἐν τοῖς τεύχεσι τούτοις βελτίωσιν καὶ πρόοδον ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου καὶ μορφῆς, καὶ δὴ καὶ ἐκδοτικῆς, καθ' ὅσον ἡ ἐκτύπωσις γίνεται ἐν Ἀθήναις.

Π. Ι. ΜΗΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Γ. Μέγα, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, «Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας». Ἀθήναι 1957.

Εἰς ἓνα ὠραιότατον τόμον ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Γ. Μέγας συνεκέντρωσε, κατέγραψε καὶ προσεπάθησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἔθιμα, τὰ ἐπικρατοῦντα κατὰ τόπους εἰς τὴν χώραν μας κατὰ τὰς διαφόρους Χριστιανικὰς ἑορτάς τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ. Ἡ συγκέντρωσις καὶ καταγραφή τῶν ἐθίμων τούτων εἶναι τι τὸ σπουδαῖον, διότι μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, τὴν διείσδυσιν νεωτέρου πνεύματος καὶ τὴν κοινωνικὴν ἀλλοίωσιν πολλὰ τῶν ἐθίμων τούτων παρασύρονται διὰ παντός, ἐνῶ ἄλλα ἀλλοιοῦνται οὐσιωδῶς. Διὰ τοῦτο καὶ εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν σ. χρεωστοῦμεν.

Σπουδαιότητα εἶναι ἡ ἔρευνα, εἰς τὴν ὁποίαν προβαίνει ὁ σ. διὰ νὰ εὗρῃ καὶ καθορίσῃ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν καὶ ἔννοιαν τοῦ ἔθιμου. Πάντοτε δὲ ὁ σ. ἀνατρέχει εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ λατρείαν, τῆς ὁποίας πλεῖστα ὄσα σημεῖα παραληφθέντα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξακολουθοῦν, μὲ παρηλλαγμένον βεβαίως περιεχόμενον, νὰ ὑφίστανται ἐν τῇ λαϊκῇ ἡμῶν λατρείᾳ.

Τὰ ἔθιμα γενικῶς, οὐ μόνον τὰ ἐν τῇ λατρείᾳ ὑπάρχοντα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκτὸς αὐτῆς ὑφιστάμενα, προέλευσιν ἔχουν πάντοτε τὴν θρησκείαν καὶ ἀντιπροσωπεύουν ὠρισμένας ἰδέας καὶ δοξασίας θρησκευτικὰς, ἀρκεῖ νὰ εὗρῃ καὶ καθορίσῃ τις τὴν ἀρχικὴν σημασίαν αὐτῶν. Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου ἐξελισσομένων τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ δοξασιῶν, τὸ ἔθιμον, τὸ ἐρριζωμένον πλέον εἰς τὸν λαόν, ἢ μεταβάλλει καὶ αὐτὸ σημασίαν ἢ τελεῖται ὡς ἀπλοῦν ἔθιμον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, μὴ δυναμένων νὰ γνωρίσουν τὴν ἀρχικὴν σημασίαν αὐτῶν.

Οὕτω, ὡς ὁ σ. πολὺ εὐστόχως ἐξηγεῖ, πολλὰ ἔθιμα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας, παραληφθέντα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ προσηρομῶσθησαν πρὸς Χριστιανικὰς παραστάσεις καὶ τελοῦνται ἐν τῷ παισίῳ τῆς λαϊκῆς θρησκείας. Ἀμφίβολον ὅμως ἂν πολλῶν ἐθίμων ὁ λαὸς ἀντιλαμβάνεται τὴν ὀπισθεν αὐτῶν ὑπάρχουσαν ἔννοιαν. Τηρεῖ ὁ λαὸς τὰ ἔθιμα ταῦτα ὡς πατροπαράδοτα ἔθιμα. Ἡ ἀρχαία Ἑκκλησία δὲν ἠδύνατο ἄλλως νὰ πράξῃ παρὰ νὰ ἀνεχθῇ τότε τὰ τόσον ἐρριζωμένα ἔθιμα ἐκ τῆς Ἑλλη-

νικῆς λατρείας, τὰ ὁποῖα ὅμως προσέλαβον Χριστιανικὸν χροῶμα. Ἐκβιβλίου δὲ ἡ ὑπαρξίς τοιούτων στοιχείων ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λατρείας καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῶν παρὰ τῇ λαϊκῇ ἡμῶν λατρείᾳ μαρτυροῦν τὴν ἀδιάκοπον συνέχειαν τῆς φυλετικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων.

Ἄξιοσημείωτον τυγχάνει, ὡς καὶ ὁ σ. ὠραιότατα τονίζει, ὅτι τὰ πλείστα τῶν ἐθίμων περιστρέφονται περὶ τὴν ἀγροτικὴν ζωὴν. Τοὺς φόβους καὶ τὴν ἐλπίδα τῶν ἀγροτῶν διὰ τὴν ἐσοδεῖαν τῆς χρονιάς ἐκφράζουσιν τὰ ἔθιμα ταῦτα, «ὅταν ἀκόμη ὁ ἄνθρωπος ἐξοῦσε μιὰ φυσικὴ ζωὴ μέσα στὴν ἀγκαλιὰ τῆς φύσεως καὶ ἐναπέθετεν εἰς τὴν μητέρα γῆν τοὺς πόθους καὶ τὰς ἐλπίδας του διὰ τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν προκοπὴν του».

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Γ. Μέγα μὲ τὸ ἀφθονοῦν ὕλικόν, μὲ τὴν διδομένην θρησκευτικὴν ἐρμηνείαν, μὲ τὴν συστηματικὴν διαπραγμάτευσιν καὶ μὲ τὸν ὠραῖον τρόπον τῆς ἐκθέσεως εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ πάντα ἄνθρωπον καὶ ἰδίᾳ διὰ τὸν Θεολόγον, ὅστις πολλὰ ἐξ αὐτοῦ ἔχει νὰ ὠφεληθῇ διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν νοῦν τῶν τελομένων ἐθίμων.

B. ΒΕΛΛΑΣ

H. H. Rowley, Jewish Apocalyptic and the Dead Sea Scrolls. London 1957.

Ἐν τῇ μικρῇ ταύτῃ ἀλλὰ συμπεπυκνωμένη εἰς νοήματα ἐργασίᾳ ὁ Καθηγητὴς H. H. Rowley προσπαθεῖ νὰ συγκρίνῃ καὶ φέρῃ εἰς σχέσιν τὴν ἐν τοῖς χειρογράφοις τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης διατυπωμένην Ἀποκαλυπτικὴν καὶ Μεσσιανικὴν διδασκαλίαν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα γραφείσης Ἀποκαλυπτικῆς Ἰουδαϊκῆς Γραμματείας, ἥτοι τῶν βιβλίων Α' Ἐνώχ, Ἰωβηλαίων, τῆς Διαθήκης τῶν 12 Πατριαρχῶν, ὠρισμένων τεμαχίων τῶν Σιβυλλῶν καὶ τῶν ψαλμῶν τοῦ Σολομῶντος. Ἡ ἔρευνα, ἣτις γίνεται μετὰ πάσης ἀντικειμενικότητος καὶ ἐμβριθείας, ὀδηγεῖ τὸν σ. εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πάντα τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης, πλὴν ἴσως τοῦ «Ἐγχειριδίου τῆς Πειθαρχίας» καὶ ψαλμῶν τινῶν, ἀνήκουν εἰς τὴν προχριστιανικὴν ἐποχὴν, μερικὰ μάλιστα φθάνουν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰ. π. Χ. Οὕτω ὁ σ. διὰ τῆς ἐργασίας του ταύτης ὑποδεικνύει μίαν ἄλλην ὁδὸν πρὸς λύσιν τοῦ περιλαλήτου προβλήματος τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῶν χειρογράφων τούτων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διαφορώταται γινώμαι διετυπώθησαν καὶ τὸ ὁποῖον προσεπάθησαν νὰ λύσουν δι' ἄλλων ὁδῶν. Συμφώνως πρὸς τὴν χρονολόγησιν ταύτην τῶν χειρογράφων ὁ σ. δέχεται ὅτι «ὁ Διδάσκαλος τῆς Δικαιοσύνης», περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν τοῖς χειρογράφοις τούτοις ἔζησε πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰ. π. Χ.

Ἐπὶ τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θίγει ὁ σ., ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ γνώμη αὐτοῦ ὅτι ὡς ἡ Διαθήκη τῶν 12 Πατριαρχῶν, οὕτω καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης ὁμιλοῦν περὶ δύο Μεσσιῶν, ἐνὸς Ἰερῶς καὶ ἐνὸς ἐτέρου μὲ πολιτικὴν ἰσχύν, ὑποτασσομένου εἰς τὸν Ἰερέα.

Ἡ διδασκαλία αὕτη προῆλθε κατὰ τὸν σ. ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Κοινότης, ἕξ ἧς προέρχονται τὰ χειρόγραφα ταῦτα, ἐτίμα τὸν «Διδάσκαλον τῆς Δικαιοσύνης» καὶ ἦτο ὠργανωμένη ὑπὸ Ἱερέων, ἐνῶ ἄφ' ἑτέρου δὲν ἠδύνατο νὰ παραγνωρίσουν τὴν ὑπὸ τῆς Π. Δ. προβαλλομένην ἑτέραν μορφήν τοῦ Μεσσίου. Ὑπὸ τῶν ἰδεῶν τούτων εἶναι ἐπηρσασμένος ὁ σ. τῆς «Διαθήκης τῶν 12 Πατριαρχῶν», ἐνῶ ὁ σ. τῶν ψαλμῶν τοῦ Σολομῶντος εἶναι ἐλεύθερος τῆς ἐπιδράσεως ταύτης. Περαιτέρω ὁ Καθηγητῆς Η. Η. Rowley πολεμεῖ εὐλόγως τὴν ἄποψιν ἐκείνων, οἵτινες νομίζουν ὅτι τὰ χειρόγραφα ταῦτα συνταυτίζουν τὸν Διδάσκαλον τῆς Δικαιοσύνης πρὸς τὸν Μεσσίαν καὶ ὅτι ὁμιλοῦν περὶ ἀναστάσεως αὐτοῦ κατὰ τὴν Μεσσιανὴν ἐποχὴν. Καίτοι ἡ ἔννοια τῆς ἀναστάσεως, ὡς παρατηρεῖ ὁ σ., οὐ μόνον τοῦ Διδασκάλου τῆς δικαιοσύνης ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων δὲν θὰ ἦτο παράδοξος, ἀφοῦ μεταξὺ τῶν χειρογράφων εὐρέθησαν καὶ τεμάχια τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ, ὁμιλοῦντος περὶ ἀναστάσεως, πράγματι ὅμως ἡ πίστις αὕτη εἰς τὴν ἀνάστασιν δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὰ μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντα χειρόγραφα.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Η. Η. Rowley, παρὰ τὸ σύντομον αὐτοῦ, θέτει πολλὰ προβλήματα, ὑποδεικνύει τρόπους λύσεως αὐτῶν καὶ προσφέρει ἐν ὀλίγοις ἀφθονον ὕλικόν, συμβάλλει δὲ μεγάλως εἰς τὴν λύσιν ἰδίᾳ τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῶν χειρογράφων τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης.

B. ΒΕΛΛΑΣ

August Bertsch, Kurzgefasste Hebräische Sprachlehre. Stuttgart 1956.

Εἰς τὰς τόσας ἄλλας ὑπαρχούσας Γερμανικὰς Γραμματικὰς τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης προστίθεται καὶ ἡ ἀνωτέρω, ἣτις πλὴν τοῦ Γραμματικοῦ καὶ Συντακτικοῦ μέρους περιέχει καὶ θέματα ἐπὶ τῶν σπουδαιότερων παραγράφων τῆς Γραμματικῆς. Ὁ σ. προσορίζει τὴν Γραμματικὴν ταύτην δι' ἀρχαρίους τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης, ἐν διαφορᾷ ὅμως πρὸς τὰς ἄλλας ὑπαρχούσας Γραμματικὰς ἐν τῷ Μεσσοπολεμικῷ μέρει τῆς Γραμματικῆς ὁ σ. δίδει καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν περὶ τὴν Ἑβραϊκὴν γλῶσσαν. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ μέρος τοῦτο τῆς Γραμματικῆς εἶναι ἐκτενεστέρον τῶν λοιπῶν. Παρὰ ταῦτα ὁ σ. δὲν συγγράφει Ἱστορικὴν Γραμματικὴν τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης ἀλλ' ἀπλῶς στοιχεῖά τινα τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης δίδει, ἅτινα ὁ ἴδιος ἐπιλέγει, χρήσιμα διὰ τὸν ἐκμανθάνοντα τὴν Ἑβραϊκὴν.

Ἡ μεθοδικὴ κατάταξις τοῦ ὕλικου καὶ τὸ εὐσύνοπτον καθιστοῦν τὴν Γραμματικὴν ταύτην κατάλληλον διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ἐκμάθουν τὴν Ἑβραϊκὴν

B. ΒΕΛΛΑΣ

Ἰω. Καλογήρου, *Μαρία ἡ ἀειπάρθενος Θεοτόκος κατὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Θεσσαλονίκη 1957, (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»), σελ. 173, σχ. 8^ο.*

Πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἴχομεν ἐπισημάνει αἰσθητὸν κενὸν ὑφιστάμενον ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ θεολογικῇ γραμματείᾳ, τ. ἔ. τὴν ἔλλειψιν ἐν αὐτῇ εἰδικῆς ἐπιστημονικῆς περὶ τῆς Θεοτόκου μονογραφίας, ἐντεῦθεν δὲ ἀνεθέτομεν καθ' ἕκαστον πανεπιστημιακὸν ἔτος εἰς τοὺς φοιτητὰς ἡμῶν ὡς φροντιστηριακὴν ἄσκησιν τὴν διαπραγματεύσειν τῶν ὀρθοδόξων θεομητορικῶν δογμάτων. Καὶ τὸ κενὸν τοῦτο ἦτο κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον αἰσθητὸν καὶ τόσον μεγαλυτέρα ἢ ἀναγκαιότης τῆς συγγραφῆς συνθετικῆς τινος θεομητορικῆς πραγματείας ἐξ ὀρθοδόξου ἐπόψεως, καθ' ὅσον ἡ Παρθένος Μαρία τιμᾶται καὶ ὑμνεῖται καὶ μεγαλύνεται ἄξιως καὶ δικαίως ὑπὸ τῶν Ὁρθόδοξων ὡς ἡ κεχαριτωμένη Μήτηρ τοῦ Θεοῦ καὶ ὄντως Θεοτόκος, ἡ ἀφθόρως καὶ ἀφράστως καὶ ἀνερημνεύτως τὸν Θεὸν Λόγον τεκοῦσα καὶ παραμείνασα Παρθένος κατὰ καὶ μετὰ τόκον ὡς καὶ πρὸ τούτου, τ. ἔ. ἀειπάρθενος καὶ ἀείπαις, ἐπὶ πλέον δὲ γεραίρεται ὡς ἡ μόνη εὐλόγημένη ἐν γυναιξὶ καὶ ὡς τιμιωτέρα καὶ ἐνδοξότερα καὶ ἀγιωτέρα πάντων, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Ὁρθόδοξοι εὐλόγως ἀποδίδουσι καὶ σχετικὴν καὶ κατὰ θεῖαν χάριν ἀναμαρτησίαν καὶ ἐπικαλοῦνται αὐτὴν ὡς πρέσβυν πρὸς τὸν Θεὸν πρὸ καὶ ὑπεράνω πάντων τῶν Ἁγίων. Ὅθεν χαίρομεν διαπιστοῦντες νῦν τὴν πλήρωσιν τοῦ κενοῦ τούτου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης κ. Ἰωάννου Καλογήρου διὰ τῆς δημοσιεύσεως κατ' αὐτὰς τῆς ὡς ἄνω νέας θεολογικῆς πραγματείας του.

Ἐν αὐτῇ, μετὰ τὸν πρόλογον, ἀναζητοῦνται ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αἱ ρίζαι τῆς περὶ τῆς Μητρὸς τοῦ Κυρίου ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἐν τῇ ἀγίᾳ Γραφῇ καὶ τῇ ἱερᾷ Παραδόσει (σ. 1-10). Εἶτα ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ ἐρευνᾶται ἱστορικοδογματικῶς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα περὶ τῆς Μαρίας ὡς Θεοτόκου, οὕτινος βάσις μὲν εἶναι ἡ περὶ τῆς ὑποστατικῆς ἐνώσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων ἀλήθεια, προϋποθέσεις δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωμάτων ἐν Χριστῷ (σ. 30-75). Ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀγιότητος τῆς Θεοτόκου, καὶ δὴ ἐξετάζεται ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ἀναμαρτητὸν αὐτῆς κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν, ἀπορριπτομένης τῆς λατινικῆς ἀσπίλου συλλήψεως αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀποδιδομένη τῇ Θεοτόκῳ ὑπὸ τῶν Ὁρθόδοξων τιμῇ, ἀποκρουομένων τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν «Μαριολατρευτικῶν» τάσεων μετὰ τῶν δογματικῶν προϋποθέσεων αὐτῶν (σ. 75-124). Ἐν τέλει προστίθεται μακρὸν ἐπίμετρον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐρευνᾶται ἡ ὑπὸ τῆς νεωτέρας ὀρθοδόξου συνειδήσεως ἔκφρασις τοῦ περὶ τῆς Θεοτόκου φρονήματος κατὰ τὴν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀντιμετώπισιν τῶν Διαμαρτυρομένων (σ. 125-169). Κατακλείων δὲ τὴν μελέτην του ὁ σ. ὀμιλεῖ διὰ βραχέων καὶ περὶ τῆς ἀπορρίψεως ἐκ μέρους τῶν Ὁρθόδοξων τοῦ πρὸ ἑπταετίας ἀνακηρυχθέντος πα-

πικοῦ δόγματος περὶ τῆς ἐνσωμάτου ἀναλήψεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν οὐρανόν, παρατηρῶν ὅτι ὁ Ῥωμαιοκαθολικισμὸς «τείνει ν' ἀναγάγῃ τὴν ἐποχὴν ἡμῶν εἰς «ἐποχὴν τῶν ἰδιαιτέρων ἐνεργημάτων καὶ χαρισμάτων τῆς Μαρίας», ἐκ τούτου δὲ ἐν μὲν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ζωῇ καλλιεργεῖται ἐκεῖ ἡ «Μαριολατρεία», ἐν δὲ τῇ ἐπιστημονικῇ θεολογικῇ ἐνασχολήσῃ ἡ «Μαριολογία», εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ μὴ δύναται τις νὰ παρακολουθῇ πλέον τὴν αὐτόχρονα λαβυρινθώδη ἔκτασιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς σχετικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐν γένει δραστηριότητος κατὰ τε τὰς ἐπὶ μέρους καὶ τὰς γενικωτέρας «Μαριολογικὰς» ἐκδηλώσεις» τῶν συγχρόνων Ῥωμαιοκαθολικῶν, περὶ ὧν ὑπόσχεται ὁ σ. νὰ ἀσχοληθῇ προσεχῶς ἐν εἰδικῇ μελέτῃ (σ. 165).

Τοιοῦτον τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνὰ χεῖρας μονογραφίας τοῦ κ. Καλογήρου, ἐν ἣ δια βθεΐας ἐρεύνης τῶν πηγῶν συνεκεντρώθη τὸ ὑπάρχον ἱστοριοδογματικὸν ὕλικόν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ ἐκτίθεται ἐπιστημονικῶς ἡ ὀρθόδοξος δογματικὴ διδασκαλία περὶ τῆς Θεοτόκου. Τὴν περισπούδαστον ταύτην ἐργασίαν, ὡς καὶ τὴν ἀναμενομένην συνέχειαν αὐτῆς, θεωροῦμεν πολύτιμον καὶ ἐπίκαιρον διὰ τε τοὺς Ὁρθόδοξους καὶ τοὺς ἑτεροδόξους, ἅτε ἐμφανιζομένη ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ὁ μὲν «Ἀντιδικομαριαντισμὸς» ἀπέβη ἐκ τῶν οὐσιωδεστέρων στοιχείων τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἐνῶ ἡ πλήρης «Μαριολατρεία» διαγράφεται ὡς τελικῶς ἐπικειμένη διὰ τῶν εἰς τὸν Ῥωμαιοκαθολικὸν ἐκκλησιαστικὸν τομέα ἀκατασχέτων «Μαριολογικῶν» ἐξελίξεων, τῶν ὡς ἐξ Ἰσου ὑπερβασίων καταφωρωμένων», ὡς ὀρθῶς διαπιστοῖ ὁ σ. (σελ. VII). Ὡς Ὁρθόδοξοι θλιβόμεθα βεβαίως διὰ τὰς ἀκρότητας ταύτας, εἰς τὰς ὁποίας παρεξέκλιναν αἱ δύο ἑτεροδόξοι Ἐκκλησίαι τῆς Δύσεως ἐν τῇ περὶ τῆς Θεομήτορος διδασκαλίᾳ καὶ πράξει αὐτῶν, ἀλλ' εὐτυχῶς ἡ ἡμετέρα Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία, τὴν μέσσην καὶ βασιλικὴν ὁδὸν βαδίζουσα, ὡς καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα δόγματα, καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἐκείνων γενικῶς ἰσταμένη, συνεχίζει κανονικῶς καὶ ἄνευ ἀποκλίσεων ἢ μεταγενεστέρων καινοδοξιῶν τὴν διδασκαλίαν καὶ παράδοσιν τῆς ἀρχαίας ἠνωμένης καὶ ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας καὶ ἐν τοῖς θεομητορικοῖς δόγμασι, δεχομένη μὲν τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἐκκλησιαστικῶν Συνόδων καὶ τῶν Συμβόλων (ἀποστολικῶν, βαπτιστηρίων, συνοδικῶν κλπ.) καὶ τῶν Πατέρων παραδοθέντα δόγματα περὶ τῆς Μητρὸς τοῦ Κυρίου, ἀπορρίπτουσα δὲ ἔνθεν τὰ δύο νέα παπικὰ περὶ αὐτῆς δόγματα τῶν τελευταίων 103 ἐτῶν, ὡς καὶ τὰς κυφορουμένας καὶ συγγραφικῶς συζητουμένας νέας τολμηροτέρας ἔτι καινοδοξίας μεταξὺ τῶν συγχρόνων Ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων. Ἐπὶ τούτοις συγκαίρομεν θερμῶς τῷ συγγραφῆ διὰ τὴν νέαν ταύτην ἀξιολογώτατην προσφορὰν του εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν καὶ συνιστῶμεν τὴν μελέτην αὐτῆς εἰς πάντας τοὺς ἐνδιαφερομένους, εὐχόμενοι ἅμα ὅπως μὴ βραδύνη καὶ ἡ συνέχεια αὐτῆς.

The Greek Orthodox Theological Review, Vol. II, Nr. 2, Christmas issue, 1956, published by the Holy Cross Greek Orthodox Theological School (50, Goddard Ave., Brookline 46, Mass.) τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς.

Εἰς τὸ παρὸν τεῦχος δημοσιεύονται αἱ ἐπόμεναι μελέται : Τοῦ Θεοφιλ. Ἐπισκόπου Ἑλαίας Ἀθηνᾶγορου, Truth from Earth : Righteousness from Heaven, an editorial (σ. 7-9). Β. Γιαννακάκη, International Status of the Ecumenical Patriarchate (σ. 10-26). Ε. Στεφάνου, Toynbee and the Orthodox Christian Society (σ. 27-40). Γ. Πανίχα, The Greek Spirit and the Mysticism of H. More (σ. 41-61). Γ. Τσοῦμα, Methodism and Bishop Erasmus (σ. 62-73). Ἰ. Πεξίνη, The religious significance of Byzantine Sigillography (σ. 74-80). Β. Σταυρίδου, The Orthodox Youth and the Ecumenical Movement (σ. 81-88). Τὸ τεῦχος καταλείεται μὲ βιβλιοκριτικὸν δελτίον (σ. 89-104), ὡς καὶ χρονικὸν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (σ. 105-111).

I. N. KAPMIPHS

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς 1955-1956. Σελ. 309+μθ'. Σχ. 8^ο.

Ἡ Ὁρθόδοξος Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, τιμῶσα τὸν διαπρεπῆ δόκτομον καθηγητὴν αὐτῆς καὶ ἀκαδημαϊκὸν κ. Δημήτριον Σίμου Παλαῶνον, ἀφιέρωσεν αὐτῷ τὸν ἀνὰ χεῖρας τόμον τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς. Τοῦτου προτάσσεται πρόλογος τοῦ κοσμήτορος Β. Ἰωαννίδου, ἀφιερωμένος εἰς τὸν τιμώμενον (σ. γ' - ε'), ἔπεται δὲ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Κ. Μπόνη, περιέχουσα τὴν βιογραφίαν καὶ τὴν συγγραφικὴν δρασιν τοῦ Δ. Μπαλάνου, χαρακτηριζομένου ἰδίᾳ ὡς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ἐπιστήμονος θεολόγου συγγραφέως καὶ ἀνθρώπου (σ. ζ' - μθ'). Εἶτα ἀκολουθοῦσιν αἱ ἐπόμεναι ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι τῶν τακτικῶν καθηγητῶν τῆς Σχολῆς : Παναγιώτου Μπρατσιώτου, Τὸ νόημα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης (σ. 1-31), Βασιλείου Βέλλα, Σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου τῆς Ρουθ (σ. 33-45), Παναγιώτου Τρεμπέλα, Ἡ ἀνεξάλειπτος σφραγὶς ἐν τοῖς Μυστηρίοις καὶ ἰδίᾳ ἐν τῇ Ἱερωσύνῃ (σ. 47-63), Ἰωάννου Καρμίρη, Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας (σ. 65-176), Βασιλείου Ἰωαννίδου, Οἱ θεῖοι παράγοντες ἐν τῇ ἀγίᾳ ζωῇ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου (σ. 177-208), Γερασίμου Κονιδάρη, Νέαι ἐρευναι πρὸς λύσιν τῶν προβλημάτων τῶν πηγῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ (σ. 210-223), Ἀνδρέου Φυτράκη, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις κατὰ τὰς κυριωτέρας αὐτῆς φάσεις (σ. 225-285) καὶ Κων-

σταντίνου Γ. Μπρόνη, Ἀνέκδοτον ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα εἰς τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας Γρηγόριον Σωτηριανὸν τὸν Ἀθηναῖον (ιη' ἑκατονταετηρῆς) (σ. 287-307).

I. N. KARMIRHS

N. K. Μουτσοπούλου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἐν Ἀθήναις 1956, σελ. α' - ιε' + 1 - 238 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀριθ. 38).

Ὁ σ. εἶναι ἀρχιτέκτων, τὸ παρὸν δὲ βιβλίον του, ἀφιερωμένον εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἀποτελεῖ ἐπὶ διδακτορία διατριβὴν ὑποβληθεῖσαν εἰς τὴν Ἀνωτάτην Σχολὴν Ἀρχιτεκτόνων. Προτάσσεται μακρὰ βιβλιογραφία (σ. θ' - ιε') καὶ περιγράφονται συγκεντρωμένα τυπολογικῶς καθ' ὁμάδας τὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας κατὰ τὴν ἐξῆς σειρᾶν: Τὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (σ. 6 κέ.), αἱ βυζαντινῶν χρόνων ἐκκλησίαι εἰς τύπον ἐγγεγραμμένου σταυροῦ (σ. 19 κέ.), αἱ ὁμοίου τύπου ἐκκλησίαι νεωτέρων χρόνων (σ. 96 κέ.), αἱ ἐκκλησίαι ὀκταγωνικοῦ τύπου (σ. 111 κέ.), αἱ ἐκκλησίαι εἰς τύπον μονοκλίτου καμαρωτῆς βασιλικῆς (σ. 119 κέ.), αἱ εἰς τύπον μονοκλίτου τρουλλωτῆς βασιλικῆς (σ. 148 κέ.) καὶ τρικλίτου ξυλοστέγου βασιλικῆς (σ. 158 κέ.), αἱ ἐκκλησίαι σταυρεπιστέγου τύπου (σ. 162 κέ.) καὶ τέλος τὰ μοναστήρια καὶ αἱ σκῆται τῆς περιοχῆς (σ. 169 κέ.), μνημεῖα χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 5ου—6ου αἰ. μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰ. Μετὰ τὴν περιγραφὴν τῶν μνημείων ἐκάστης ὁμάδος ἀκολουθοῦν παρατηρήσεις περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν τύπων τῶν ἑξεταζομένων ἐκκλησιῶν: Περὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς (σ. 100 κέ.), περὶ τοῦ ὀκταγωνικοῦ (σ. 116 κέ.), περὶ τοῦ τύπου τῶν μονοκλίτων καμαρωτῶν ἐκκλησιῶν (σ. 146 κέ.) καὶ περὶ τοῦ τύπου τῶν σταυρεπιστέγων (σ. 167 κέ.). Τέλος προστίθενται ἱστορικοῦ χαρακτῆρος παρατηρήσεις περὶ τῶν μονῶν καὶ τῶν ἀσκητηρίων τῆς περιοχῆς (σ. 228 κέ.) καὶ ἐν κεφάλαιον ἀφιερωμένον εἰς τὴν μυθολογίαν τοῦ γορτυνιακοῦ τοπίου (σ. 232 κέ.).

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μουτσοπούλου εἶναι γραμμένον μὲ ἀγάπην πρὸς τὸ θέμα του καὶ μὲ ἐρευνητικὸν ἐνθουσιασμόν· ἡ περιγραφή ἐκάστου μνημείου συνοδεύεται ὑπὸ σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν, συμπληροῦται δὲ διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ ζωγραφικοῦ του διακόσμου, τῶν παλαιῶν φορητῶν εἰκόνων καὶ ἄλλων κειμηλίων, ὡς καὶ διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῶν τυχόν ὑπαρχόντων γλυπτῶν, τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν καὶ διὰ τῆς παραθέσεως ἱστορικῶν πληροφοριῶν καὶ ἀντιστοίχου βιβλιογραφίας.

Σημειῶνω ἔξ ἀρχῆς ὅτι ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μ. ἐδικαιούμεθα νὰ ἀναμένωμεν περισσοτέραν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ὀλιγωτέραν ἱστορίαν· ἀκριβέστερον ἐδικαιούμεθα νὰ ἀναμένωμεν περισσοτέραν καὶ οὐσιαστικωτέραν

ἱστορίαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Ὅμοίως θὰ ἠθέλαμεν ὠρισμένα ἐκ τῶν σχεδίων του περισσότερον ἀρχαιολογικά, νὰ μᾶς δίδουν δηλαδὴ χρησίμους πληροφορίας περὶ τῆς ἐν χρόνῳ συγκροτήσεως τῶν μνημείων διὰ κατὰλλήλου διαγραμμίσεως πρὸς διάκρισιν τῶν ἀρχικῶν μερῶν των ἀπὸ τῶν τυχόν μεταγενεστέρων προσθηκῶν (Ζωοδόχος Πηγὴ Καρυταίνης σ. 50 εἰκ. 26, Ἅγιος Νικόλαος Καρυταίνης σ. 62 εἰκ. 33, Παναγία Μπαφέρω Καρυταίνης σ. 128 εἰκ. 74)¹. Ἄλλὰ καὶ ἡ σύνθεσις τοῦ βιβλίου μὲ τὴν ἀνάμικτον τυπολογικὴν καὶ ἱστορικὴν κατάταξιν τοῦ ὕλικου τλαιπωρεῖ τὸν ἀναγνώστην, ὑφιστάμενον ἀνεπιθύμητον διάσπασιν (π. χ. εἰς τὴν σ. 19 κέ. γίνεται λόγος μόνον περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, ἐνῶ τὰ περὶ τῆς Μονῆς γενικώτερον ἐκτίθενται ἐν σ. 169 κέ.). Προτιμότερα θὰ ἦτο ἡ παράθεσις τῶν μνημείων κατὰ γεωγραφικὰς ἐνότητας (Δημητσάνης, Στεμνίτσης, Καρυταίνης κλπ.), κατόπιν δὲ εἰς ὀλίγας περιοριστικὰς σελίδας νὰ ἠκολούθουν αἱ παρατηρήσεις τοῦ σ. περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων καὶ περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ἐντὸς δὲ τῶν συγκεκριμένων πλαισίων τοῦ θέματος τοῦ παρόντος βιβλίου².

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐκ μέρους τοῦ σ. διατύπωσις μαθηματικῶν τύπων σχετικῶν πρὸς τὴν θολοδομίαν (σ. 106 - 107) καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει μετρήσεων περίπου εἰκοσάδος βυζαντινῶν καὶ μεταγενεστέρων ἐκκλησιῶν ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τύπου κατάρτισις πίνακος περιέχοντος τὰς ἀρμονικὰς ἀναλογίας των. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀναλογιῶν τούτων ὁ σ., συγκρίνων τὴν ἐκάστοτε ἔκφρασιν των εἰς ἀριθμητικὰς τιμὰς, συνάγει συμπεράσματα περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς χρονολογίας τῶν ἐξεταζομένων μνημείων (σ. 108 κέ., ὁ πίναξ παρένθετος μεταξὺ τῶν σελ. 108 καὶ 109).

Ἡ προσπάθεια τοῦ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ καὶ νὰ παρασταθῇ ἡ οὐσία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μέσῳ ἀρμονικῶν χαράξεων καὶ ἀριθμητικῶν τιμῶν, ὡς καὶ ἡ συναγωγὴ χρονολογικῶν ἐνδείξεων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀναλογιῶν μεταξὺ τῶν μερῶν τῶν ἐκκλησιῶν δὲν εἶναι τι νέον.

1. Περὶ τῆς ἐντελῶς προσφάτου προσθήκης—πλαγίας στοᾶς ἐκ σειρᾶς σταυροθολίων—εἰς τὴν Παναγίαν Μπαφέρω τῆς Στεμνίτσης ὁ σ. παρμπέμπει εἰς τὸν A u g. C h o i s y, L' art de bâtir chez les byzantins, Paris 1883, σ. 49 κέ. εἰκ. 53 (κεφ. IV περὶ τῶν σταυροθολίων γενικῶς (!). Τοιαῦται ἐξεζητημένοι παραπομπαὶ δὲν εἶναι σπάνια (σ. 17 - 18 μακρὰ βιβλιογραφία περὶ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, σ. 29 περὶ τῶν τρούλλων μὲ παράθυρα εἰς δύο σειρὰς ἐξ ἀφορμῆς φανταστικῆς ἀπεικονίσεως τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου εἰς χαλκογραφίαν !).

2. Εἶναι π.χ. ἐκτὸς θέματος ἡ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου μεταγενεστέρων (19ου αἰ.) ἐκκλησιῶν τῆς Γορτυνίας ἀντιμετώπισις τοῦ γενικωτέρου θέματος περὶ τῶν ὀκταγωνικοῦ τύπου παλαιῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν (σ. 116 κέ.). Περὶ τοῦ προκειμένου τὸ καθ' αὐτὸ πρόβλημα εἶναι νὰ εὐρεθοῦν τὰ ἄμμεσα—πιθανῶς ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν τουρκικῶν τζαμιῶν—πρότυπα τῶν οἰκοδόμων τῶν μεταγενεστέρων ὀκταγωνικῶν τούτων ἐκκλησιῶν τῆς Γορτυνίας.

Εἰς τὸ κλασσικόν του βιβλίον περὶ τῆς τεχνικῆς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁ Aug. Choisy, *L'art de bâtir chez les byzantins*, Paris 1883, εἶχε παρουσιάσει γεωμετρικὰς ἀναλύσεις τῶν κατασκευῶν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἰδίως τῆς θολοδομίας, χωρὶς ὁμως ν' ἀναγάγῃ αὐτὰς καὶ εἰς μαθηματικὰς ἐξισώσεις. Ὀλίγον ἀργότερον ὁ G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébizonde*, Bull. Corr. Hell. XIX, 1895, 446 κέ. ἐχρησιμοποίησε τὴν μαθηματικὴν ἀρχὴν τῶν ἀναλογιῶν μελετῶν τὰς ἐκκλησίας τῆς Τροαπέζουτος· καὶ ὁ A. Struck, *Vier byzantinische Kirchen der Argolis*, Athen. Mitt. 34, 1909, 217 κέ. ἰδίως 220 κέ. ἐχρησιμοποίησε τὴν ἰδίαν ἀρχὴν μελετῶν τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀργολίδος. Ὁ L. Kunz, *Der goldene Schnitt als byzantinische Bauproporition*, Stuttgart 1936 (δὲν τὸ εἶδον) καὶ ἡ Elisa Maillard, *Étude géométrique de l'église Saint-Jean à Messembria*, Bull. Inst. Arch. Bulg. XI, 1937, 243 κέ. ἀνήγαγον τὴν ἀρχιτεκτονικὴν σύνθεσιν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν ὠρισμένης ἐποχῆς εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἀρχὴν τῆς χρυσῆς τομῆς. Ὁ καθηγητὴς Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α', 1935, 81 καὶ 90 ἐπεκαλέσθη τὰς ἀναλογίας τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος καὶ τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος διὰ νὰ συναγάγῃ χρονολογικὰ συμπεράσματα (πρβλ. καὶ ὅσα σημειώνει ὁ αὐτός, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μονὴ Κορώνης, Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΕ', 1939, 407 καὶ ἐσχάτως Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Η', 1955—56, 53 - 54). Ὁ Α. Raschenov, *Das bulgarisch-byzantinische Architektursystem*, Atti V Congr. Intern. St. Biz. 2, 1940 (=St. Biz. e Neocell. VI) 352 κέ. ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀρμονικῶν χαραξέων τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν ἠθέλησε νὰ προσδιορίσῃ τὴν ποιότητα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν ἀντιπαροβολῇ πρὸς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς κλασσικιστικῆς τέχνης. Τέλος ὁ Μαρ. Καλλιγᾶς, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὸ Μεσαίωνα, Ἀθήνα 1946, 62, εἰσήγαγε τὴν ἀναλογίαν τοῦ «ἐπτὰ» διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς σχέσεως τοῦ ὕψους τοῦ τρούλλου πρὸς τὸ ὅλον ὕψος τῆς ἐκκλησίας. Αἱ σύγχρονοι ἐπιστημονικαὶ ἀπαιτήσεις καὶ ἡ ἤδη εἰρεία ἐποπτεία, ἡ ὑπάρχουσα ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ ὕψους, καθιστοῦν, λοιπόν, ἐπιθυμητὴν τὴν ἀνεύρεσιν καὶ διατύπωσιν διεπουσῶν γενικῶν ἀρχῶν παραλλήλως πρὸς τὴν πολλαπλότητα τῶν μορφῶν καὶ τύπων τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ δὲ κ. Μουτσόπουλος ἐπιζητεῖ τὴν νὰ καθορίσῃ τῶν ἀναλογιῶν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν ἀριθμητικὰς τιμὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον σταθερὰς δι' ἐκάστην ἐποχὴν καί, συνεπῶς, ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν διαφόρους. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ τιμαὶ πρέπει νὰ ἰσχύουν διὰ τὰς ἐκκλησίας τοῦ αὐτοῦ τύπου καὶ μάλιστα— ἀκόμη στενωτέρου—διὰ τὰς ἐκκλησίας τῆς αὐτῆς παραλλαγῆς ἐντὸς δεδομένου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου.

Ἡ σπουδαιότης τοῦ, ὡς ἀνωτέρω, ἐγχειρήματος τοῦ κ. Μουτσόπουλου εἶναι προφανής, ἀλλ' ἀτυχῶς χωρὶς ἀσφαλῆ θεμελίωσιν, ὡς φαίνεται καὶ ὁ

ἴδιος νὰ τὸ ἀναγνωρίζη. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ κ. Μ. δὲν ἐφαρμόζει ἀνεπιλήπτως τὴν μέθοδόν του καὶ μάλιστα εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ παράδειγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ζητεῖ νὰ ἐπαληθεύσῃ τὴν βασιμότητά της. Πρόκειται περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τοιχοδομίας καὶ τοῦ κεραμοπλαστικοῦ της διακόσμου χρονολογεῖ ὁ σ. εἰς τὸν 12ον - 13ον αἰ. (σ. 33 κέ.). Ἡ Παναγία τῆς Ἡραίας ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον τετρακίονιον τύπον ἐν τούτοις ὁ σ. συνάγει τὰ συμπεράσματα του στηριζόμενος πρὸ πάντων ἐπὶ τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα παρέχει ἡ χρονολογουμένη εἰς τὸν 14ον αἰ. ἐκκλησία τῆς Μεταμορφώσεως Ἀθηνῶν (Α. Ξ υ γ γ ο π ο ὑ λ ο υ, Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν [Εὐρετήριο Μυσαίωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχ. Β'], 1929, 74-75 εἰκ. 71), ἐκκλησία τύπου ἁπλῶς τετρακίονιου (βλ. τοῦ αὐτ. παρενθέντου πίνακος τὴν στήλην «τύπος»). Τοῦτο δὲ μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ ὁ λόγος μεταξὺ τῆς μακρᾶς καὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς κατόψεως τῆς Παναγίας τῆς Ἡραίας (1,48) εὐρίσκεται πλησιέστατα πρὸς τὸν λόγον μεταξὺ τῶν πλευρῶν τῆς κατόψεως τῆς Μεταμορφώσεως τῶν Ἀθηνῶν (1,47). Ἐντεῦθεν συνάγει ὁ κ. Μ. τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Παναγία τῆς Ἡραίας «μᾶλλον εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἔδει νὰ ἀνήκῃ» (σ. 111). Εἶναι ὅμως φανερὸν ὅτι ὁ σ. περὶ τοῦ προκειμένου συγκρίνει μεγέθη ἀσύγκριτα (ἀριθμητικὰς τιμὰς συναγομένας ἐκ μνημείων τυπολογικῶς ἀσυγκρίτων).

Εἰς ἄλλην περίπτωσιν ὁ σ. παρατηρεῖ : «Εἰς τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς τοῦ Γ' καὶ ΙΑ' αἰῶνος, Μοῦνην Φιλοσόφου καὶ Ὁμοροφωκκλησιάν, ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι μικρὰ καὶ ἔχομεν τὸν μέγιστον λόγον $\frac{\mu}{\nu} = 2,00$ καὶ 3,00» (σ. 110). Καὶ περὶ τοῦ προκειμένου ὅμως τὰ πράγματα ἔχουν ἄλλως. Ὁ κ. Μουτσόπουλος ἀναφέρεται εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μοῦνης τοῦ Φιλοσόφου τῆς Γορτυνίας (σ. 19 κέ.) καὶ εἰς τὴν Ὁμοροφωκκλησιάν τῶν Ἀθηνῶν (Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν κλπ. [Εὐρετήριο. Μεσαιων. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, τεύχ. Γ'], 1933, 134 κέ. εἰκ. 172 - 174), ὁ δὲ τύπος $\frac{\mu}{\nu}$ σημαίνει τὸν λόγον μεταξὺ τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου του. Παρατηρῶ, λοιπόν, ὅτι εἰς μὲν τὴν Μοῦνην τοῦ Φιλοσόφου τὸ ὄρθον εἶναι ὅτι ἔχομεν τοῦ λόγου $\frac{\mu}{\nu}$ τὴν ἐλαχίστην τιμὴν (2,00), εἰς δὲ τὴν Ὁμοροφωκκλησιάν, χρονολογουμένην ἐξ ἄλλων τεκμηρίων εἰς τὸν 11ον αἰ., τὸ ὄρθον εἶναι ὅτι ἔχομεν μίαν ἐκ τῶν μεγίστων τιμῶν (3,00) — μεταξὺ τῶν δέκα ἑπτὰ παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα ὁ σ. παραθέτει εἰς τὸν πίνακά του (στήλη Ε) μόνον ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος τῶν Ἀθηνῶν (12ου αἰ.) παρουσιάζει τὴν μεγίστην τιμὴν 3,20. Ἐκ τῆς συγκρίσεως δηλαδὴ τῶν ὡς ἀνωτέρω τιμῶν συνάγεται, ὅπως ἀντιθέτως πρὸς ὅσα ὑποστηρίζει ὁ κ. Μ., ὅτι εἰς

μὲν τὴν Μονὴν τοῦ Φιλοσόφου ἢ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι ἢ μεγίστη καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ πλάτος τῆς Ἐκκλησίας—διότι ἀνέροχεται εἰς τὸ ἡμισυ τοῦ πλάτους τούτου ὡς εἶναι καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φανερόν (βλ. αὐτ. τὴν κάτωσιν εἰκ. 7)—καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα παραδείγματα, τῶν ὁποίων ἡ μέση τιμὴ τοῦ λόγου $\frac{\mu}{\nu}$ εἶναι 2,60 (βλ. σ. 110)· εἰς δὲ τὴν Ὅμορφη Ἐκκλησίαν ἢ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι ἐκ τῶν μικροτέρων (τιμὴ $\frac{\mu}{\nu}$ = 3,00) ἢ μὲ ἄλλους λόγους τὸ τρίτον τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ. Διαπιστοῦται δὲ ἡ βασικὴ αὕτη ἀσυμφωνία ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας, μεταξὺ δύο μνημείων ἐκ τῶν φερομένων εἰς τὸν πίνακα τοῦ κ. Μουτσοπούλου ὡς τῶν χρονολογικῶς πλησιεστέρων (τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου καταλέγεται πρῶτον καὶ ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησία τρίτη).

Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων ἔγινε, ὡς νομίζω, φανερόν ὅτι τὰ περὶ τοῦ προκειμένου συμπεράσματα τοῦ κ. Μουτσοπούλου εἶναι σημαντικῶς αὐθαίρετα, μὴ ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὰ δεδομένα τῶν ὑπὸ τούτων παρατιθεμένων ἀριθμητικῶν τιμῶν, καὶ ὅτι, συνεπῶς, παραμένομεν ἀκόμη εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τῆς σχετικῆς ἐργασίας, ἐννοῶ τὸ στάδιον τῆς ἀπλῆς συγκεντρώσεως ὑλικοῦ, συγκεντρώσεως δηλαδὴ τῶν ἀριθμητικῶν τιμῶν. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ μόνον αὐτῆς ὁ καταρτισθεὶς ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Πίναξ ἀποτελεῖ χρησίμους βοήθημα. Πάντως τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ μελετηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῆς κάπως διαφόρου, ἀλλὰ καὶ πάλιν μὲ ὅλην τὴν ἐπιφύλαξιν τὴν ἐπιβαλλομένην ἐκ τοῦ «μὴ κλασσικοῦ» χαρακτῆρος τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Πρὶν ὅμως φθάσωμεν εἰς τὸ σημεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐνδεχομένως θὰ καταστῇ δυνατόν νὰ διατυπωθῶν παρατηρήσεις γενικωτέρας ἐφαρμογῆς ἐπὶ τῇ βάσει πινάκων παρεχόντων ἄφθονον ὑλικόν, εἶναι ἀπαραίτητον κατὰ τὴν κατάρτισιν τῶν πινάκων τούτων νὰ λύωνται προηγουμένως τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τὰ τιθέμενα ὡς πρὸς τὰ βασικά τουλάχιστον μνημεῖα, ὡς περὶ τοῦ προκειμένου λαμβάνεται ὑπὸ τοῦ σ. τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου. Ἡ Μονὴ αὕτη ταυτίζεται ὑπὸ ὄλων πρὸς τὴν παρὰ Miklosich - Müller, Acta et diplomata V (=Monast. et eccles. Orienti II) 250 ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ μαρτυρουμένην εἰς σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου, ἐκδοθὲν τὸ 964 ἢ τὸ 967 πρὸς χάριν τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μονῆς Ἰωάννου Λαμπαρδοπούλου· θεωρεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Μουτσοπούλου τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου ὡς μνημεῖον ἀσφαλοῦς χρονολογίας, μολοντί ὑπὸ τοῦ H. Megaw, The Chronology of some Middle - Byzantine Churches, Ann. Br. Sch. Ath. XXXII, 1931—32, 99, ἔχουν ἐκφρασθῆ ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ ἂν τὸ σωζόμενον σήμερον καθολικὸν δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ μαρτυρούμενον κατὰ τὸν 10ον αἰ., ἐπειδὴ ὁ τροῦλλος τοῦ σωζομένου καθολικοῦ παρουσιάζει γνωρίσματα τοῦ 12ου αἰ. (πρβλ. Μουτσόπουλον σ. 26 - 27). Εἶναι, λοιπόν, ἀνάγκη διὰ λεπτολόγου

ἀναλύσεως καὶ συγκρίσεων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τοῦ μνημείου (τῆς τοιχοδομίας, τῶν διαστάσεων πλίνθων, τῆς μορφῆς τῶν παραθύρων μὲ εὐθέα ὑπέρθυρα καὶ λίθινα πλαίσια, τῆς μορφῆς τῶν γωνιαίων κιονίσκων τοῦ τρούλλου μετὰ τῶν κιονοκράνων των, τῶν κεραμίνων διακοσμῆσεων εἰς σχῆμα σταυροῦ, τῶν γωνιωδῶν πλαισίων) νὰ συναχθοῦν ἀκριβῆ χρονολογικὰ συμπεράσματα. Ἐπιπλέον δὲ σ. ἀντιπαρῆλθε τὸ σοβαρὸν τοῦτο πρόβλημα (σ. 27). Ἐπιπλέον καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ σ. ὅτι ἡ γωνιώδους σχήματος πλινθίνη ὀδοντοταινία ἢ πλαισιούσα τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου ἀποτελεῖ μορφὴν «ἀρμενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς» (σ. 26) δὲν δύναται οὔτε νὰ γίνῃ δεκτὸς οὔτε καὶ ν' ἀπορριφθῆ χωρὶς λεπτολόγον συζήτησιν.

Περαιτέρω νομίζω ὅτι πρέπει νὰ μελετηθῆ τὸ φερόμενον ὡς σιγίλλιον τοῦ Πολυεύκτου καθ' αὐτό, ἐπὶ τῇ βάσει φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς μεθόδου, πρὸς ἀπόκτησιν βεβαιότητος περὶ τῆς γνησιότητός του. Διότι, ὡς νομίζω, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τοῦτο ψευδελίγραφον, συνταχθὲν πολὺ ἀργότερον τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυεύκτου. Ἦδη ὁ V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople, I*, Paris 1932, 226 (ἀριθ. 791) διεχώρισεν ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ σιγιλλίου φράσεις μὲ περιεχόμενον μὴ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα. Ἡ σκέψις τοῦ συντάκτου τοῦ σιγιλλίου κινεῖται ἀναδρομικῶς. Μεταφέρεται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Πολυεύκτου, ἐνῶ συγχρόνως προδίδει ὅτι ζῆ ἔξω τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ τὴν—ἐπὶ Πολυεύκτου—ἰδρυσιν καὶ λειτουργίαν τῆς Μονῆς (πρὸς τὴν φράσιν «ἦν (μονὴν) διὰ τὴν τοῦ φιλοσόφου ἐπινομίαν Μονὴν τοῦ Φιλοσόφου ἐκάλεσαν μετὰ ταῦτα»)¹. Αἱ ἐκ τοῦ κειμένου δ' ἐνδείξεις αὗται ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς ἐνδείξεις ἐκ τῆς τέχνης τοῦ σωζομένου καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου (βλ. ἄνωτ. σ. 482) καθιστοῦν, κατὰ τὴν γνώμην μου, πολὺ πιθανὴν τὴν τοποθέτησιν καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς καὶ τῆς συντάξεως τοῦ ὑπὲρ αὐτῆς σιγιλλίου τοῦ «Πολυεύκτου» εἰς τὸν 12ον—13ον αἰ. Πιθανῶς δὲ ὁ κατὰ τὸ σιγίλλιον ἰδρυτὴς τῆς Μονῆς Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος νὰ μὴ εἶναι εἰμὴ τοῦ συντάκτου τοῦ σιγιλλίου δημιουργήμα, προδίδον ἴσως καταγωγὴν τοῦ συντάκτου ἐκ τῆς γνωστῆς κατὰ τὸν 12ον—13ον αἰ. οἰκογενείας τῶν Λα(μ)παρδάδων².

1. Ὁ Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικά Γράμματα ὑπὲρ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου*, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΚΣ', 1956, 210, θεωρῶν καθ' ὅλα γνήσιον τὸ σιγίλλιον γεφυρώνει τὸν ἀναχρονισμὸν («ἐκάλεσαν μετὰ ταῦτα») μεταθέτων τὴν ἰδρυσιν τῆς Μονῆς κατὰ τινα ἔτη πρὸς τὰ ὀπίσω (πρὸ τοῦ 960). Δὲν πείθεται ὅτι μὲ τὴν μετὰθεσιν αὐτὴν αἰρῶνται αἱ δυσκολίαι.

2. Ὁ τυχὸν ὑπαρκτός κατὰ τὸν 10ον αἰ. Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος τοῦ σιγιλλίου ἐσφαλμένως ταυτίζεται ὑπὸ τοῦ κ. Μ. (σ. 183) πρὸς τὸν γνωστὸν ἐκ τοῦ Μιχαήλ Ἀκομινάτου, Ἐπιστ. ρια' (ἔκδ. Λάμπρου, Β', 219) Λαπαρδᾶν (ὄχι Ἰωάννην Λαμπαρδᾶν ἐσφαλμένη εἶναι καὶ ἡ παραπομπὴ «Ἐπιστολὴ κδ'... Λάμ-

Ἐν πρόσθετον φύλλον με «διορθωτικά» με ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν κόπον νὰ σημειώσω οὐσιώδη τινὰ σφάλματα (καὶ εἰς τὴν σελ. 46 στίχ. 15 ἡ χρονία 1661— ἔτος τῆς τοιχογραφήσεως τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου — νὰ διορθωθῆ εἰς 1691). Παρατηρῶ μόνον ὅτι εἰς τὸν στίχ. 9 τῆς κειτορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου (σ. 73) μετὰ τὴν λ. «γρόσια» διακρίνεται σαφῶς τὸ γράμμα «ζ»· οὕτω δ' ἐκ τῶν στίχων 8 καὶ 9 τῆς ἐπιγραφῆς («κ(αί) ἦτον ὁ πρῶτος μάλιστα τοῦ ὁ Βῶτος | με ἀνθρῶπος κ' (=20). Ἐπ<ῆ>ραν γρόσια ζ(=7.000)... ,αχ'α, (=1691)» ἀρνούμεθα τὴν ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν ὅτι εἰς τοὺς εἴκοσιν οἰκοδόμους τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου κατεβλήθησαν συνολικῶς ἑπτὰ χιλιάδες γρόσια (πρβλ. ὁμοίαν πληροφορίαν εἰς συμφωνητικὸν οἰκοδομῆς ἐκκλησίας εἰς τὸ Πήλιον ἐν Α. Γ. Κωνσταντινίδου, Τὰ ἐν τῷ Πηλίῳ Ὅρει παλαιὰ καὶ σύγχρονα χριστιανικὰ μνημεῖα, Φάρος Ἀλεξανδρείας 1934, 107 κέ. — δὲν τὸ εἶδον· ἀναδημοσίευσίς ὑπὸ Κίτσοῦ Μακρῆ, Ἀρχιτέκτων Δῆμος Ζηπανιώτης, Ἐπιθεώρηση Τέχνης, Ε', 1957, 6 κέ.).

Πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεων ἢ χρησιμοποίησις τῶν ἐπιστημονικῶν ὄρων εἶναι ἀπαραίτητον νὰ γίνεται με ἀκριβείαν. Ὁ χώρος τοῦ βήματος τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ὁ ἀμέσως πρὸ τῆς ἀψίδος κακῶς ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ σ. «σολέα» (σ. 13 καὶ 15). Ἐπίσης κακῶς περὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ βήματος περάτων τῶν πλαγίων κλιτῶν τῶν ἀπλοῦ τύπου παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ σ. ὄρος «παστοφόρια» (σ. 15 καὶ 17). Κακῆ εἶναι καὶ χρησιμοποίησις τοῦ ὄρου «κατακόμβη» ἀντὶ ἀπλῶς τῆς κρύπτῆς (σ. 129, 144, 193).

Τὸ ἐν σελ. 87 εἰκ. 52 τεκτονικὸν κιονόκρανον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου τῆς Καρυταίνης — με πέντε κομβία ἐπὶ ἐκάστης ὄψεως καὶ σταχυωτῶν («ψαροκόκκαλον») εἰς τὰς ἀκμᾶς—, τὸ ὁποῖον ὁ κ. Μουτσόπουλος, παρασυρθεὶς προφανῶς ἐκ τοῦ Ζάχου, Ἀρχ. Δελτ. 8, 1923, 72, χρονολογεῖ εἰς νεωτέρους χρόνους, εἶναι ἀσφαλῶς μεσοβυζαντινὸν (πρβλ. R. Kautzsch, Kapitellstudien [1936] 207)—τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰ. κατὰ τὸν Ἀ. Ὁρλόγδου, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Γ', 1937, 133. Προσθέτω ὅτι ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Ζάχου ὁ κ. Μ. παραλαμβάνει καὶ παραθέτει συχνὰ σχεδὸν κατὰ λέξιν ἀποσπάσματα, ἰδίως τὰ περὶ κωδωνοστασιῶν, χωρὶς ἀνυχώσ καὶ νὰ παραπέμπῃ (πρβλ. Μουτσ. σ. 26 = Ζάχ. σ. 64, Μουτσ. σ. 26 = Ζάχ. σ. 66, Μουτσ. σ. 57-58 = Ζάχ. σ. 74, Μουτσ. σ. 58 = Ζάχ. σ. 74, Μουτσ. σ. 58 = Ζάχ. σ. 73-74, Μουτσ. σ. 59-60 = Ζάχ. σ. 75, Μουτσ. σ. 131 = Ζάχ. σ. 77-78).

πρου... σ. 247) τὸν φίλον τοῦ Βασιλείου Κυνηγοῦ (12ου-13ου αἰ.). Ἀπρόσεκτος εἶναι καὶ ἡ φράσις «τὸ ἔτος 967 μ.Χ. ὁ Λαμπαρδόπουλος ἐξηφάλισεν ἀπὸ ἀρπαγῆς τὴν Μονὴν διὰ νέου Σταυροπηγίου τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου» (σ. 172). Ὁ περὶ οὗ πρόκειται Πατριάρχης εἶναι ὁ Κύριλλος ὁ Λούκαρις (1624) (!).

Δὲν πρόκειται βέβαια, πλὴν τοῦ περὶ κωδωνοστασιῶν, περὶ οὐσιαστικῶν διὰ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μ. ἀποσπασμάτων, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι θεμιτόν¹.

Ἐπέμεινα εἰς τὰς ἀδυναμίας τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσοπούλου, διότι νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητον νὰ βελτιώσῃ οὗτος τὴν μέθοδόν του, ἐφόσον ἐκ τοῦ ἰδίου συγγραφῆως ἀναμένομεν καὶ ἄλλα ὄχι ἀπλῶς δείγματα τῆς ἐργατικότητός του.

Κλείω τὴν παροῦσαν ἀνάλυσιν μὲ ὀλίγας παρατηρήσεις ἔξω μὲν τοῦ κυρίου θέματος τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσοπούλου, ἀλλὰ περὶ πραγμάτων περὶ τῶν ὁποίων ἐπικρατοῦν ὄχι ὄρθαι — κατὰ τὴν γνώμην μου — ἀντιλήψεις.

Νομίζω δηλαδὴ ὅτι δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἱστορικῆς βάσεως ὁ ἰσχυρισμὸς καὶ ἄλλων ἀλλὰ καὶ τοῦ σ. (σελ. 229 κ. ἄλλ.) ὅτι ἡ ἰδρυσις τῶν μονῶν ἐν Γορτυνίᾳ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξελληνίσιν καὶ τὴν ἐκχριστιάνισιν τῆς περιοχῆς ἀπὸ τῶν ἀρχικῶς μὴ χριστιανῶν σλάβων ἐποίκων. Ὑπῆρχε σαφῶς διαμορφωμένη ἐθνικὴ συνείδησις κατὰ τὸν 10ον αἰ. καὶ ἔκδηλος διαφορισμὸς ἐθνικοῦ χαρακτῆρος διὰ νὰ τεθῆ τότε θέμα ἐξελληνίσεως κλπ. ἐν Γορτυνίᾳ; Διὰ τὴν συναγωγὴν δὲ συμπερασμάτων ἱστορικῶν δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιῶμεν καὶ σήμερον κριτήρια διαμορφωθέντα ἐκ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν αἱ ὁποῖαι ἀνέκυψαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἐκ τῶν νεωτέρων δηλαδὴ ἐθνικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς; Πρὸς ἀπόκτησιν ὀρθῆς γνώμης εἶναι χρήσιμος ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ ἐντοπίων ἑλλήνων καὶ ἀλβανῶν ἐποίκων. Ὑπῆρξε — κατ' ἀναλογίαν — ἀπὸ τοῦ 14ου-15ου αἰ. καὶ ἔξῃς ἀντίθεσις ἐθνικὴ μεταξὺ ἐντοπίων καὶ ἀλβανῶν ἐποίκων εἰς τὴν Ἄττικὴν καὶ τὴν Πελοπόννησον, ὑπάρχον δὲ πληροφορίαι περὶ δηώσεων κλπ. ἐκ μέρους τῶν ἐποίκων τούτων καὶ περὶ ἀντιστοίχως λήψεως μέτρων διὰ τὴν ἐξελληνίσιν των; Διατί δὲ ὁ χαρακτῆρ τῶν σλάβων ἐποικιστῶν νὰ ἦτο πολὺ διάφορος τοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἀλβανῶν;

Ἐπίσης ὁ ἰσχυρισμὸς (Μουτσ. σ. 17-19) ὅτι αἱ ὄρειναι περιοχαὶ τῆς Ἀρκαδίας ἠρημώθησαν διὰ τὸν λόγον ὅτι οἱ κάτοικοί των, φεύγοντες τὰς ἐκ μέρους τῶν σλάβων δηώσεις, ἀνεζήτησαν ἀσφάλειαν εἰς τὰ παράλια (sic) — ἐκ τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν ἀσφάλεια πρὸς τὰ παράλια! — ἢ εἰς ἀπροσίτους τοποθεσίας (τοῦτο εἶναι περισσότερον νοητόν), ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ὅ,τι κατὰ κανόνα συμβαίνει: ὅτι δηλαδὴ οἱ ἰσχυροὶ εἶναι οἱ ἐγκαθιστάμενοι εἰς τὰ χαμηλὰ — καὶ εὐφορα — μέρη. Πρέπει, λοιπόν, αἱ ἱστορικαὶ ἐξηγήσεις ν' ἀναζητηθοῦν ἐπὶ ἄλλων βάσεων. Τὸ θέμα τοῦτο συνδέεται πρὸς τὴν κατὰ τὸν 7ον·8ον αἰ. σκοτεινὴν περίοδον γενι-

1. Καθ' ὅμοιον τρόπον ὁ κ. Μ. παραθέτει (σ. 183) ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον (παρανοημένον!) κείμενον ἐκ τοῦ καθηγητοῦ Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Εὐρετήριο κλπ. τευχ. Γ' σ. 173 καὶ μάλιστα μὲ ὄλα τὰ — λεπτομερειακὰ — σφάλματά του: «Ἰ. Λαμπαρδᾶν» ἀντὶ ἀπλῶς «Λαπαρδᾶν», «ἐπιστολὴ κδ'» ἀντὶ «ἐπιστολὴ ρια'».

κῶς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, περίοδον ἀρκετὰ προβληματικὴν εἰσέτι. Ἄφ' ἑτέρου εἶναι ἀπαραίτητον, μὲ περισσότερον ἔλεγχον τῶν ὑποκειμενικῶν μας προϋποθέσεων καὶ τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων, νὰ βελτιώσωμεν τὰ ἱστορικὰ μας κριτήρια καὶ πρὸ πάντων ν' ἀπαλλαγῶμεν ἀπὸ τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ρητορικοῦ πατριωτισμοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, δυσαναλόγου εἰς ἀπόδοσιν πρὸς τὰς προθέσεις του. Ὁ πατριωτισμὸς μας πρέπει νὰ γίνῃ κριτικώτερος.

Δ. Ι ΠΑΛΛΑΣ

1. Μανουὴλ Πανσελήνος. *Κείμενο Ἀνδρέα Ξυγγοπούλου, ἀντίγραφα, σχέδια καὶ κοσμήματα Φώτη Ζαχαρίου, Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν 1956, σελ. 28 + πίνακες ἔγχρωμοι 1-13. Σχῆμα 2ον.*

2. Βυζαντινὰ Μνημεῖα Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Ἀρχιτεκτονική—ψηφιδωτά—τοιχογραφίες. *Κείμενο Μ. Χατζηδάκη, σχέδια Α. Τάσσο, ἀντίγραφα Φ. Ζαχαρίου, Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν (Δεωφόρος Βουλιαγμένης 352), Ἀθήναι 1956, σελ. 28 + πίνακες 1-21 (οἱ πίν. 11-21 ἔγχρωμοι). Σχῆμα 2ον.*

Διὸ τῶν ἀνωτέρω βιβλίων ἐγκαινιάζεται σειρά καλλιτεχνικῶν ἐκδόσεων, ἀφιερωμένων εἰς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην ὄλων τῶν ἐποχῶν, καὶ προωρισμένων διὰ τὸ καλλιεργημένον εὐρύτερον κοινόν. Ἐκαστον βιβλίον ἀπαρτίζεται ἐκ συντόμου κατατοπιστικοῦ κειμένου πλουτισμένου μὲ σχέδια καὶ ἐκ σειρᾶς πινάκων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐγχρώμων. Διὰ τῶν ἐγχρώμων πινάκων ἀποδίδονται ἰδίως λεπτομέρειαι τῶν ἀπεικονιζομένων ἔργων τέχνης, τὰ ὁποῖα, παρουσιαζόμενα εἰς σχετικῶς μεγάλην κλίμακα καὶ μὲ τεχνικὴν τελειότητα, ἀποδίδουν τὰς ἀπεικονιζόμενας καλλιτεχνικὰς μορφὰς μὲ ἀκρίβειαν καὶ εἰς τὸ σχέδιον καὶ εἰς τὸ χρῶμά, οὕτως, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ δοκιμάσῃ τὴν ψευδαἰσθησιν ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του αὐτὰ ταῦτα τὰ πρωτότυπα. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ αὐτῆς αἱ «Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν» δὲν προσφέρουν μόνον εἰς τὸ κοινὸν αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς εἰδικοὺς προσφέρουν πολύτιμον βοήθημα πρὸς ἐπιστημονικὴν τεκμηρίωσιν.

Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς σειρᾶς ἐγράφη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Α. Ξυγγοπούλου, οἱ δὲ πίνακες του ὡς καὶ τὰ σχέδια ἔγιναν ἐπὶ τῆ βάσει ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον πιστῶν ἀντιγράφων τοῦ ζωγράφου Φ. Ζαχαρίου. Ἀναλύεται καὶ τοποθετεῖται τὸ εἰκονογραφικὸν σύστημα τοῦ Πρωτάτου, ἢ καλλιτεχνικῆ προσωπικότης τοῦ Μανουὴλ Πανσελήνου καὶ διαγράφονται οἱ κύριοι χαρακτῆρες τῆς Παλαιολογεῖου μακεδονικῆς ζωγραφικῆς σχολῆς μὲ κέντρον τὴν Θεσσαλονικὴν. Τὸ κείμενον τοῦ κ. Ξ. εἶναι ἀπλοῦν καὶ κατατοπιστικόν.

Τὸ δευτερον βιβλίον τῆς σειρᾶς τῶν «Ἐκδόσεων Ἀθηνῶν» ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μ. Χατζηδάκη. Ἀναλύεται μὲ συντομίαν ἢ τέχνην τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σκριαποῦς, τοῦ Ὁσίου

Λουκά, τοῦ Δαφνίου καὶ ἄλλων τινῶν μικροτέρων τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηναίων (δύο ἐκ τῶν ἐγγράφων πινάκων εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς τὰς Παλαιολογείου ἐποχῆς τοιχογραφίας τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας). Εἰς τὸ κείμενον τοῦ δ κ. Χ. δίδει σύντομον διαγραφὴν τῶν κυριωτέρων φάσεων τῆς βυζαντινῆς τέχνης— ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ζωγραφικῆς — εἰς τὴν Ἑλλάδα. Σημειῶνω τὴν παρατήρησιν τοῦ Χ. ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκά δὲν εἶναι ἔργα ἐπαρχιακῆς τέχνης ἀλλ' ὅτι ἐντάσσονται εἰς τὸ γενικώτερον κλίμα τῆς παραδεδομένης θρησκευτικῆς τέχνης, τῆς ἀποσκοπούσης εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ «νοητοῦ κόσμου» (σ. 16). Ἡ στοὰ τῆς νοτίως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου μικρᾶς αὐλῆς, χρονολογουμένη τέως καὶ ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας, εἶναι ἤδη ὀρθότερον νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 16ον αἰ. (Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Η', 1955—56, 69).

Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐμφάνισις τῶν «Ἐκδόσεων Ἀθηναίων» ἀποτελεῖ πρόοδον καὶ ἄθλον. Διὰ πρώτην φορὰν δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἀπολαύσωμεν τόσον πιστὰς ἀπεικονίσεις ἔργων τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Τάσος Ἀθ. Γριτσοπούλου, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, ἐν Ἀθήναις 1954, σελ. 1-60 (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Ἀρχ. Ἐκκλησ. καὶ Κανον. Δικαίου, τόμ. Θ' 1954).

Ὁ σ. μὲ ἐπιμέλειαν περιγράφει τὰς ἐκκλησίας τῆς Δημητσάνης καὶ συγκεντρώνει τὰς περὶ τούτων ἱστορικὰς πληροφορίας κυρίως ἐκ τῶν κτητορικῶν κωδίκων των. Εἰς τὰ κείμενα ταῦτα ἀπαντοῦν μεταξὺ ἄλλων καὶ χρήσιμοι πληροφορίες περὶ τῶν ὀνομασιῶν, τῆς τεχνικῆς, τῶν τιμῶν καὶ τῆς προελεύσεως διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν εἰδῶν (ἀμφίων καὶ ἄλλων μικροτεχνημάτων, εἰκόνων) κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὀνομασία τῶν διπτύχων τῆς προθέσεως: «Ἐκφώνησις» καὶ «ξεφώνησις» (σ. 26 κ. ἄλλ.),—προφανῶς ἐκ τοῦ ὅτι τὰ εἰς αὐτὰ διὰ μνημόνευσιν ἀναγραφόμενα ὀνόματα ἐξεφωνοῦντο κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον. Ὑπὸ τοῦ σ. παρέχονται πληροφορίες περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐν λόγῳ ναῶν, χρονολογουμένων περὶ τοὺς 17ον καὶ 18ον αἰ., δημοσιεύονται φωτογραφίαι των καὶ παραδίδονται τὰ ὀνόματα τῶν ἐξῆς ζωγράφων ἐργασθέντων ἐν Δημητσάνῃ καὶ ἀλλαχοῦ: Γ α β ρ ι ἡ λ μ ο ν α χ ο ὕ (1715) (σ. 51-52), Π α ὕ λ ο υ Ἀ ν α γ ν ὴ σ τ ο υ Σ α κ ε λ λ α ρ ο π ο ὕ λ ο υ (1791) (αὐτ.), Ἡ λ ι ο ὗ ἱ ε ρ ἔ ω ς καὶ σ α κ ε λ λ α ρ ί ο υ (1750) (σ. 52), Ἰ ω ά ν ν ο υ ἱ ε ρ ἔ ω ς (αὐτ.) καὶ Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ (1769) (αὐτ.). Παρατηρῶ ὅτι εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Πλάτσης ὁ ἐπὶ τῶν ὀπισθίων τοῦ ἵππου φερόμενος (σ. 42) πιθανώτατα εἶναι ὁ γνωστὸς ἐκ τῶν διηγήσεων περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου αἰχμάλωτος καὶ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως (σ. 56 εἰκ. 10) ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν σταυρεπιστέγων.

Δ. Ι. Π.